

Aleksander Krawcewicz
(Grodno)

Formowanie się koncepcji genezy Wielkiego Księstwa Litewskiego w polskiej historiografii¹

Polska nauka historyczna tradycyjnie wiele uwagi poświęca Wielkiemu Księstwu Litewskiemu (dalej: WKL) — najbliższemu sąsiadowi i dawnemu sprzymierzeńcowi Korony Polskiej. Na wstępie należy zaznaczyć, że występowanie w naukach historycznych tzw. narodowego punktu widzenia zazwyczaj trąci subiektywizmem. Polska historiografia dotycząca genezy WKL zajmuje jednak szczególne miejsce w dorobku badaczy tego zagadnienia w innych krajach. Osiągnięcia polskich historyków często wyznaczały kierunki poszukiwań uczonym z innych krajów, szczególnie z byłych republik radzieckich.

Znamienną cechą polskiej historiografii dotyczącej genezy WKL jest jej niezmiennosc na przestrzeni całego ostatniego stulecia. Współcześni historycy polscy, podobnie jak ich poprzednicy w końcu XIX w., widzą powstanie WKL jako konsekwencję wewnętrznego rozwoju etnosu bałckiego. Koncepcja ta sięga swymi korzeniami do tzw. kronik białorusko-litewskich z XV i XVI ww., a ściślej mówiąc do zawartych w nich legend². Maciej Strykowski na podstawie legendy oparł swoją teorię o Ryngoldzie jako pierwszym wielkim księciu litewskim, żmudzkiem i ruskim, wyniesionym do tej godności w Nowogródku przez „wszystkie stany”. Wy-

¹ Artykuł napisany został dzięki pomocy Fundacji im. braci Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Krakowie.

² Н. Н. Улащик, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва 1985, с. 162.

boru tego dokonano w 1200 r. (wg dzieła „O początkach...”), albo w 1219 r. (Kronika...)³.

W XVII w. Wojciech Kojalowicz-Wijuk powtarza Strykowskiego w wariacie łacińskim⁴. O Ryngoldzie jako twórcy państwa litewskiego pisali Teodor Narbut⁵, Joachim Lelewel⁶, Józef Jaroszewicz⁷, Michał Baliński. Według T. Narbutta i M. Balińskiego Ryngold przyjął tytuł wielkiego księcia w 1230 r. Historycy współcześni uważają, że Ryngold — to mityczne imię ojca Mendoga.

W pracach wspomnianych historyków wyraźnie występują dwie koncepcje genezy WKL: 1 — zjednoczenie poszczególnych dzielnic Litwy przez jednego z książąt; 2 — ścisły związek pomiędzy powstaniem państwa litewskiego i podbojami na Rusi.

Za pierwszą naukową rozprawę w tej kwestii uznaje się pracę Juliusza Latkowskiego „Mendog, król litewski”, wydaną w Krakowie w 1892 r.⁸ Późniejsza polska historiografia na temat genezy WKL stanowi w rzeczywistości jedynie różne warianty konstrukcji J. Latkowskiego. Według jego wersji WKL jest produktem ewolucji socjalnej plemion litewskich. W toku tej ewolucji powstała arystokracja — książęta, z których każdy kontrolował terytorium swego rodu albo plemienia. Później w środowisku starszyny plemiennej znalazła się uzdolniona, energiczna osobowość — Mendog, który zjednoczył wszystkie terytoria pod swoją władzą. Był to początek WKL. Inni badacze wskazywali także na inne czynniki, lecz głównej idei — ewolucji — nikt nie kwestionował. J. Latkowski akcentował ścisły związek genezy państwa litewskiego z nabytkami terytorialnymi na Rusi. Niektórzy historycy nie zgadzali się z nim w sprawie chronologii wydarzeń, natomiast sam fakt podboju Rusi nie podlegał dyskusji. Pojmowanie przez historyków polskich procesu powstania WKL najkrócej można wyrazić słowami ze słynnego poematu „Słowo o wyprawie Igora”: „Ruś słabnie — Litwa się umacnia”⁹. Osobliwością rekonstrukcji wydarzeń według J. Latkowskiego była teza o początkach rozrostu terytorialnego Litwy kosztem Rusi jeszcze przed zjednoczeniem tej pierwszej pod rządami Mendoga. Do pierwszej połowy

³ M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żmojdzkiego i ruskiego*, Warszawa 1978, s. 187; tenże, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa 1846, t. 1, s. 251.

⁴ Wijuk A. Kojalowicz, *Historiae Lituaniae pars prior, Dantisci 1650 pars alterior*, Amsterdamami 1669.

⁵ T. Narbutt, *Dzieje (starożytne) narodu litewskiego*, Wilno 1838, t. 4, s. 69-70.

⁶ J. Lelewel, *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską*, [w:] *Dzieła*, Warszawa 1969, t. 10, s. 134.

⁷ J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji*, Wilno 1844, s. 38.

⁸ J. Latkowski, *Mendog, król litewski*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Kraków 1892.

⁹ *Слово о полку Игореве*, Москва—Ленинград 1950, с. 24.

XII w. Litwa była obiektem ekspansji ruskiej, natomiast w drugiej połowie tego stulecia przeszła od obrony do ofensywy. Podwaliny mocnego państwa zostały założone na przełomie XII i XIII ww., kiedy ukształtowała się władza starszyny plemiennej. Litwa była wówczas w posiadaniu ziem ruskich. Pierwsze podboje litewskie miały miejsce nie na Czarnej Rusi, jak dotąd pisano, lecz na Rusi Białej. Mendog — jeden z pięciu książąt, tworzących starszynę — połączył kilka księstw w jedno państwo. Stało się to pomiędzy 1226 i 1236 r. Na utworzenie mocnego państwa wpłynęła również konieczność obrony przed Krzyżakami¹⁰.

Do podobnych wniosków doszedł również Witold Kamieniecki. Badacz ten uważał, że powstanie WKL było wynikiem wielusetletniego rozwoju społeczeństwa litewskiego. Proces ewolucji przyspieszyły kontakty ze Słowianami. Model państwowości wschodniosłowiańskiej stał się wzorcem dla państwowości litewskiej. „Mozaika drobnych księstewek, prowadzących politykę na własną rękę, musiała się stopić w jedno ciało, w państwo litewskie”¹¹.

Fryderyk Papée uważał, że pierwsza organizacja państwowa na Litwie powstała w warunkach ekspansji Litwinów na Ruś i zagrożenia ze strony Krzyżaków. Mendog dokonał zjednoczenia Litwy zabijając i wypędzając z kraju rywali. Jednocześnie Litwa zaczęła się rozszerzać na Ruś¹².

Największa aktywność w badaniach nad genezą WKL przypada na okres międzywojenny. W pierwszej połowie lat 30. powstały niemal jednocześnie dwie rekonstrukcje wydarzeń towarzyszących utworzeniu WKL autorstwa Henryka Paszkiewicza i Henryka Łowmiańskiego. Własne poglądy na ten temat wypowiedzieli również Stanisław Zajączkowski, Jan Adamus, Jan Jakubowski.

Oryginalną wersję opracował H. Paszkiewicz. W odróżnieniu od innych badaczy, którzy uważali Mendoga za twórcę państwa i dyskutowali tylko o chronologii i szczegółach biegu wydarzeń, Paszkiewicz uznawał Mendoga nie za twórcę WKL, a jedynie za odnowiciela państwa. Na podstawie szczegółowej analizy źródeł pisanych, głównie tekstu układu zawartego między grupą książąt litewskich a Księstwem Halicko-Wołyńskim z 1219 r., badacz doszedł do wniosku, że zjednoczone państwo litewskie istniało już w ostatniej ćwierci XII w. Zdaniem Paszkiewicza pierwszym władcą, który zjednoczył Litwę, był ojciec Mendoga i Dowsprunka, nieznanego z imienia księcia, którego późniejsza tradycja nazywa Ryngoldem. Pięciu książąt wymienionych na pierwszym miejscu w układzie z Księstwem Halicko-Wołyńskim z 1219 r. było członkami jednego rodu — książętami dzielnicowymi, którzy po śmierci ojca Mendoga władali Litwą pod zwierzchnictwem jednego z nich — Żywibunda. Paszkiewicz wysunął przypuszczenie, że w tekście latopisu Hipackiego słowo „таре́йшей” należy odczytywać w liczbie pojedynczej

¹⁰ J. Latkowski, *Mendog, król litewski*, s. 1, 2, 4, 10, 24.

¹¹ W. Kamieniecki, *Geneza państwa Litewskiego*, Warszawa 1915, s. 49-50.

¹² F. Papée, *Początki Litwy*, „Kwartalnik Historyczny” 1927, t. 45, s. 467-469.

jako „тапейшей” i odnosi do samego Żywibunda, a nie do wszystkich pięciu książąt¹³. Wersja Paszkiewicza spowodowała dyskusję na V Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w 1930 r. w Warszawie. Jakubowski powtórzył swoje wcześniejsze przypuszczenie o istnieniu na Litwie przed Mendogiem federacji kilku samodzielnych księstw. Zdaniem Adamusa przy analizie układu z 1219 r. nie wolno ograniczać się do interpretacji jednego słowa, ponieważ w takim wypadku ważne wnioski historyczne będą zależne od braku lub istnienia jednej fajeczki nad literą. J. Adamus zaznaczył również, że słowo „тапейшей” należy odczytywać w liczbie mnogiej i powołał się na badania Gruszewskiego¹⁴.

Paszkiewicz w obszernej pracy „Jagiellonowie a Moskwa” (1933 r.) rozwinął tezę o współistnieniu w początku XIII w. instytucji starszych książąt i władzy wielkoksiążęcej w osobie Żywibunda, a później Dowsprunka — brata Mendoga. Mendog, przejąwszy władzę po bracie i zjednoczywszy państwo (w l. 1226-1236), odnowił dzieło swojego ojca. Paszkiewicz uważał również, że istniał ścisły związek pomiędzy kształtowaniem się władzy wielkoksiążęcej i podbojami na Rusi. Rozwój stosunków litewsko-ruskich widział jako nieustanną walkę. W X-XII w. książęta kijowscy organizowali wyprawy na Jaćwingów i Litwinów, aby obronić Ruś przed napadami pogan. Litwa chciała i musiała brać od otaczającego ją świata więcej niż mogła ofiarować sama. Nie mogła zadowolić swoich potrzeb poprzez słabo rozwinięty handel. „Jedynym ujściem energii Litwinów, dającym stosunkowo szybko i łatwo poważne sukcesy, były nieustanne rabunkowe wyprawy na ziemie bliższych i dalszych sąsiadów”¹⁵. Księstwa ruskie z pogranicza litewskiego dla zapewnienia sobie pokoju wspomagały swych pogańskich sąsiadów — uprzedzały o niebezpieczeństwie, zaopatrywały w żywność, ułatwiały przeprawy przez rzeki itp. Paszkiewicz uważał, że nie należy lekceważyć „roli elementu ruskiego w budowaniu litewskiego państwa”. Poprzez podbój ziem ruskich, bezpośrednio włączonych do wielkiego księstwa, właściciele Litwy wzmacniali swoje stanowisko w kraju. „Wielcy książęta Litwy, aby umocnić swą pozycję wewnątrz kraju, osiągnąć zwierzchnictwo nad poszczególnymi kunigasami, korzystali z pomocy wojsk zależnych odeń księstw ruskich”¹⁶. Docenienie aktywnej roli elementu ruskiego w sprawie budowy WKL odróżnia Paszkiewicza od innych badaczy, którzy uważali sąsiednie ziemie wschodniosłowiańskie niemal wyłącznie za bierny obiekt litewskiej ekspansji.

¹³ H. Paszkiewicz, *Litwa przed Mendogiem*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów 1930, t. 1, s. 252-253, 247-248.

¹⁴ Tamże, t. 2 (protokoły), s. 77-78.

¹⁵ H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w 13-14 wieku*, Warszawa 1933, s. 26, 53-54, 57-61.

¹⁶ Tamże, s. 72, 27; tenże, *Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 44/1, s. 311.

Po drugiej wojnie światowej H. Paszkiewicz prawdopodobnie zmienił swój pogląd na rolę Mendoga w utworzeniu państwa. W wydanej na emigracji pracy pisał: „Nie przypuszczam, by ktoś przed Mendogiem mógł na dłużej władzę wielkoksiażęcą utrzymać. Z tego punktu widzenia trzydziestoletnie prawie panowanie tego władcy stanowi okres przełomowy w dziejach Litwy”¹⁷.

„Największe jak dotąd osiągnięcie mediewistyki lituanistycznej”¹⁸ — tak Juliusz Bardach scharakteryzował w 1988 r. pracę Henryka Łowmiańskiego „Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego” (1931-1932)¹⁹. Podstawą pracy Łowmiańskiego było szczegółowe opracowanie źródeł pisanych i wykorzystanie danych archeologicznych. Łowmiański stworzył panoramiczny obraz ustroju plemiennego dawnych Litwinów: gospodarki, osadnictwa, struktury społecznej, organizacji rządów i genezy państwa. Ponieważ źródeł pisanych dotyczących Litwinów zachowało się niewiele, Łowmiański posługiwał się analogiami z życia mieszkańców Prus i Liwonii, znanymi z kronik i dokumentów krzyżackich. Metoda ta wydaje się wątpliwa w przypadku odtworzenia genezy powstania WKL, dlatego, że rola Litwinów w tym państwie była inna niż Prusów i Łotyszy w Zakonie Krzyżackim.

Łowmiański stworzył własną teorię powstania państwa. „Monarchia nie powstała w wyniku ewolucji plemiennych związków państwowych — jak to niemal powszechnie przyjmowano w literaturze, — lecz na ich ruinie; czynniki twórcze tkwiły w organizacji drużyn, będącej wytkwitem ekspansji łupieskiej, a znajdującej się właśnie poza obrębem ustroju terytorialnego”²⁰. Zdaniem Łowmiańskiego przekształcenie ustroju plemiennego w monarchiczny (powstanie państwa) było rezultatem ewolucji wewnętrznej, przyspieszonej warunkami zewnętrznymi, przede wszystkim ekspansją na Rusi. „Państwo litewskie wyłoniło się nie na tle obrony przed Zakonem, lecz ekspansji na Rusi”²¹. Niemniej jednak w okresie związku litewsko-krzyżackiego (1250-1260), Krzyżacy brali bezpośredni udział w budowie monarchii litewskiej. Później badacz zrezygnował z tezy udziału Krzyżaków w organizacji WKL²². Prymitywno-rabunkowa (do 1240 r.), a potem polityczno-zaborcza ekspansja litewska przyczyniła się do powstania instytucji drużyny — zespołu zawodowych wojowników pod dowództwem księcia.

¹⁷ H. Paszkiewicz, *The origin of Russia*, New York 1954, s. 199 (polskie tłumaczenie tej pracy: *Początki Rusi*, Kraków 1996).

¹⁸ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 402.

¹⁹ H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931-1932, t. 1-2.

²⁰ Tamże, t. 2, s. 369.

²¹ Tamże, s. 237-238, 142.

²² H. Łowmiański, *Agresja zakonu krzyżackiego na Litwę w wiekach 12-15*, „Przegląd Historyczny” 1954, t. 45. s. 345.

Dla zabezpieczenia środków dla swego stałego utrzymania drużyny poszły nie przeciwko swemu społeczeństwu, co wymagałoby zbyt dużo wysiłków i prowadziłyby do wojny domowej, a skierowały się przeciwko Rusi i zaczęły na stałe osiadać w ruskich miastach. „Obecnie straceni ze stolców kniaziowskich potomkowie Ruryka ustępują miejsce kunigasam litewskim”²³. Ten proces zaczął się około 1240 r. Jednak Litwini szybko się zruszczali i zaczęli reprezentować lokalne ruskie interesy. „Starsi wodzowie — organizatorzy ekspansji — szybko się upewnili, że Litwa pozbawiła się części swych sił, natomiast zasilala załogi ruskich grodów „żywotnym i dzielnym elementem litewskim”. „Stąd wypływała logiczna konieczność stworzenia w kraju niezbędnego dla podtrzymywania organizacji drużynnej aparatu państwowo-fiskalnego, wzorowanego choćby na formach ustrojowych ruskich, coraz lepiej przez Litwinów poznawanych — konieczność **podboju społeczeństwa litewskiego przez drużyny**”²⁴. Zmiany te dokonały się pod kierownictwem Mendoga. Ziemię litewską (później w XIV w. — terytorium Księstwa Trockiego) Mendog opanował przed koronacją w 1253 r., całą Aukstotę — w latach 1254-1258, Żmudź — w 1261 r. Łowmiański polemizuje z Paszkiewiczem, który przesuwał początki państwa do XII w. Łowmiański twierdził, że książęta, wymienieni w układzie z 1219 r. byli nie monarchami, lecz wodzami „band łupieskich”²⁵.

Łowmiański przydawał także duże znaczenie elementowi ruskiemu w procesie tworzenia WKL, ale głównie jako biernemu obiektowi litewskiej ekspansji. O znaczeniu w WKL Litwinów i Rusinów Łowmiański wiele pisze w pracy „Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej”, wydrukowanej po raz pierwszy w 1934 r. (ostatni przedruk w 1983 r.).

Wydaje się, że w pracach Łowmiańskiego pojawia się oczywista sprzeczność między twierdzeniem badacza o pełnej dominacji Litwinów w państwie i istnieniem dużej ilości faktów przeczących tej tezie. Interesujące są sposoby za pomocą których autor próbuje rozwiązać tę sprzeczność. Na przykład, fakt dużej przewagi liczebnej Słowian nad Bałtami w WKL Łowmiański uważa za nieistotny dla życia państwowego. „O władzy politycznej poszczególnych terytoriów decydowała gęstość i jakość ludności rycerskiej, bojarskiej”²⁶. Zdaniem Łowmiańskiego bojarstwa litewskiego było w WKL dużo więcej niż ruskiego. Do takiego wniosku historyk doszedł poprzez badania rejestrów wojsk WKL w XVI w., przede wszystkim z 1528 r. Wyko-

²³ H. Łowmiański, *Studia nad początkami...*, t. 2. s. 271, 348, 350.

²⁴ Tamże, s. 350-351.

²⁵ Tamże, s. 346, 329.

²⁶ H. Łowmiański, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej*, [w:] H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 391.

rzystując dla ustalenia narodowości bardzo wątpliwe kryterium przynależności wyznaniowej (katolicy — Litwini, prawosławni — Rusini), badacz wywiódł tezę, że Litwini stanowili w XVI w. 60% całej liczby rycerstwa i mechanicznie przeniósł ten wniosek do XIII w. Jednocześnie Łowmiański przyznał, że siła militarna ziem ruskich była większa, niż to wydaje się po analizie rejestrów. Oprócz tego Ruś górowała nad wojskiem litewskim w niektórych aspektach techniki wojennej. Ale szlachty litewskiej zawsze było więcej. „Do tego dodać należy psychiczne nastawienie Litwinów, dzięki młodości cywilizacyjnej, tudzież sukcesom wojennym i politycznym od paru wieków, bardziej wytrwałych i wojowniczych, żądnych łupów, zwycięstw i zdobyczy terytorialnych”²⁷.

Wątpić należy, czy zasadne są takie wnioski wobec ziem, które posiadały o wiele większe terytorium niż Litwa etnograficzna i od dawna rządziły się ustrojem feudalnym, którego podstawą była wojskowa służba rycerska, wynagradzana nadawaniem ziemi. Zresztą z tych samych rejestrów wojskowych z XVI w. można było wysnuć inne wnioski, całkowicie odmienne od Łowmiańskiego, jak to uczynił Anatol Hryckiewicz²⁸.

Przynajmy rację Zajączkowskiemu, który zwrócił uwagę, że „Łowmiański opiera się niekiedy na niezupełnie pewnych założeniach, uzyskanych drogą analogii i regresji”. Zaznaczył on też zbyt dużą hipotetyczność konstrukcji Paszkiewicza i przyznał kwestię genezy WKL nadal otwartą²⁹. Sam Zajączkowski przyjmował raczej punkt widzenia Paszkiewicza z zastrzeżeniem hipotetyczności, między innymi przyrównania wspólnoty rodowej pięciu książąt starszych z 1219 r., tudzież zwierzchnictwa Dowsprunka. To znaczy, że Zajączkowski, jak większość jego kolegów, niektórych kunigasów, wymienionych w układzie z 1219 r. uważał za władców w rodzaju monarchów³⁰.

W Polsce powojennej problemem genezy WKL nikt się szczególnie nie zajmował. Milcząco uznawano zasadnicze rozwiązanie tej kwestii. Nie od-

²⁷ Tamże, s. 393.

²⁸ А. Грицкевич, *Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (16 в.)*, [w:] *Вопросы истории*, Минск 1978, вып. 5, с. 94-105. Według Hryckiewicza w połowie XVI w. arystokracja pochodzenia litewskiego stanowiła mniej niż połowę magnaterii Białorusi i całego WKL, ale posiadała około połowy magnackich latyfundiów. Szlachta białoruska stanowiła około 80% ogółu szlachty i posiadała do 80% całego funduszu ziemskiego średniej i drobnej szlachty. Według spisu wojskowego z 1528 r. w WKL było 41 rodzin magnackich, w tym 18 — litewskiego (w tym 5 prawosławnych), 17 — białoruskiego i 5 ukraińskiego pochodzenia.

²⁹ S. Zajączkowski, *Przegląd badań nad dziejami Litwy do 1385 r.*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów 1930, s. 8.

³⁰ S. Zajączkowski, *Rec.: H. Paszkiewicz, „Jagiellonowie a Moskwa”, t. 1: „Litwa a Moskwa w 13-14 wieku”, Warszawa 1933, „Ateneum Wileńskie” 1934, t. 9, s. 305; tenże, *Rec.: H. Łowmiański, „Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego”, Wilno 1931-1932, t. 1-2, „Kwartalnik Historyczny” 1932, t. 46/1, s. 457.**

naleziono nowych źródeł pisanych, a znane wcześniej były wielokrotnie zbadane i przedyskutowane. Niektóre szczegóły swojej przedwojennej koncepcji uściślał jedynie Łowmiański. Badania te dopełniał i rozwijał jego uczeń Jerzy Ochmański.

Według Ochmańskiego wieszpacowie litewscy mogli realizować państwową ideę dwoma sposobami: albo poprzez podporządkowanie własnego społeczeństwa, albo przez przejście od najazdów łupieskich na ziemie sąsiadów do podbojów terytorialnych. „Zmuszenie do uległości własnego społeczeństwa nie było rzeczą łatwą, prowadziło bowiem do ostrych konfliktów klasowych. Korzystniejsze wydawały się zdobycze terytorialne, gdyż w tym wypadku można było posłużyć się siłami swego społeczeństwa i w toku akcji wojennej narzucić mu określone obowiązki fiskalne na rzecz państwa”³¹. Wieszpacowie — nosiciele idei państwowości litewskiej — obrali, rzeczywiście, lżejszą drogę i zamiast narzucać organizację państwową swym wieśniakom, skierowali ich przeciwko sąsiedniej Rusi. W pierwszym ćwierćwieczu XIII w. organizacja plemienna na Litwie poczęła się przekształcać w związek plemienny, który stanowił ważny krok na drodze do utworzenia organizacji państwowej. Na czele związku plemiennego stała grupa pięciu „starszych książąt” (traktat z 1219 r.). Badacz wypowiada przypuszczenie, że litewski związek plemienny, oferując Rusi Halicko-Włodzimierskiej w 1219 r. pokój i przymierze, wymógł na książętach ruskich zgodę na zajęcie Rusi Czarnej z Nowogródkiem. Stąd Ochmański wywodzi tezę o nowym charakterze napadów litewskich na Ruś — przekształcenie ekspansji rabunkowej w polityczno-zaborczą. Tutaj badacz dopuścił się elementarnego błędu logicznego, ponieważ nie wolno na nieudowodnionym wniosku opierać nowego wniosku. Według Ochmańskiego w pierwszej połowie XIII w. oprócz Litwy istniał jeszcze jeden ośrodek państwowotwórczy na Żmudzi. Spośród kilku ważniejszych rodów litewskich na przełomie XII i XIII ww. wybili się Ryngoldowicze (Ryngold — to mityczne imię ojca Dowsprunka i Mendoga). Jego synowie utwierdzili stanowisko swego rodu na Litwie. Początkowo główna rola polityczna na Litwie należała prawdopodobnie do starszego brata — Dowsprunka, ale od 1238 r. słychać tylko o Mendogu jak o najpotężniejszym władcy. Przywódca żmudzkiego ośrodka państwowotwórczego — książę Wykint ustąpił swemu szwagrowi Mendogowi. Około 1240 r. Mendog zapewnił sobie panowanie nad całą Auksztotą³².

Ochmański zajmował się również kontaktami bałto-słowiańskimi w okresie średniowiecza, ściślej mówiąc granicą etniczną litewsko-ruską. Stosunki pomiędzy Bałtami (Litwinami) i Białorusinami (Rusinami) od VII do XIII w. badacz postrzegał jako nieustanną walkę o terytorium. Na początku przewagę mieli Rusini, później zaczął się „triumf Litwy”. „Powstałe przed

³¹ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1990, s. 43.

³² Tamże, s. 45-46.

połową XIII w. państwo litewskie zjednoczyło pod swoją władzą wszystkie ziemie etnicznie litewskie i ogarnęło też ziemie etnicznie mieszane litewsko-ruskie oraz terytorium przyległe do rdzennej Litwy, zasiedlone wyłącznie przez Rusinów. Litwa wracała do swych granic etnicznych sprzed ekspansji ruskiej³³. W rzeczywistości proces przemieszczania się Słowian na ziemie Bałtów trwał nieprzerwanie i białorutenizacja Litwinów ciągnęła się jeszcze w XX w., na co zwraca także uwagę tenże Ochmański³⁴. Teza „triumfu litewskiego” wydaje się więc być nierealną. W trakcie poszukiwania przebiegu granicy pomiędzy dwoma wrogimi — zdaniem Ochmańskiego — ludami, historyk nie zwrócił należytej uwagi na wnioski szeregu badaczy (w tym Łowmiańskiego) o istnieniu pomiędzy dwoma etnosami wielkiej strefy osadnictwa mieszanego bałto-słowiańskiego³⁵. Ochmański w swojej pracy wylicza też dużą ilość przykładów pokojowego współżycia Białorusinów i Litwinów na tych terenach w XVI w. Nie wiadomo zatem, na jakich podstawach badacz ten oparł swój wniosek o poczucie wyższości Litwinów wobec Białorusinów³⁶.

Z pewnością możemy konstatować stabilność konceptualną polskiej historiografii na temat genezy WKL. Poglądy na przebieg procesu mogą być bardzo zróżnicowane, ale głównych tez mówiących, że państwo to powstało w wyniku rozwoju wewnętrznego społeczeństwa litewskiego oraz w ścisłym związku z zaborami ziem na Rusi — nikt nie kwestionował. Te dwie tezy występują w polskiej historiografii jako pewniki, nie podlegające dyskusji. Na nich opierają się wszystkie rekonstrukcje procesu tworzenia WKL.

Przyczyn tego stanu rzeczy należy szukać w polsko-rosyjskiej konfrontacji ideologicznej XIX w., szczególnie aktywnej po powstaniu styczniowym. Wówczas rosyjskie elity intelektualne zaczęły aktywnie popierać carat w jego polityce rusyfikacji „Kraju Północno-Zachodniego”. W pracach historycznych, pisanych w l. 80. XIX w. i na początku XX w., W. Antonowicz, N. Daszkiewicz, F. Leontowicz, M. Lubawski i inni koncentrowali uwagę głównie na roli „ruskiego elementu” w WKL. Księstwo nazywali oni państwem „litewsko-ruskim”.

W odpowiedzi polska nauka historyczna utworzyła koncepcję wczesno-feudalnego państwa litewskiego, które formowało się równoległe z podbo-

³³ J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do 16 wieku*, Poznań 1981, s. 24.

³⁴ Tamże, s. 80; zob.: przyp. 46.

³⁵ J. Tyszkiewicz, *Proces sławizacji ziem dorzecza Niemna w 6-11 w.*, „Przegląd Historyczny” 1973, t. 54, s. 6, 16, 17, 18, 20 (tępa 2); В. В. Седов, *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*, Москва 1970, с. 192; Е. М. Катанова, *Данные гидронимии о балто-славянских контактах на севере Белоруссии*, [в:] *Материалы. Этнонимические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом*, Москва 1978, с. 85.

³⁶ J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w 19 wieku (do 1890 r.)*, Białystok 1965, s. 48.

jami sąsiednich ziem wschodniosłowiańskich. Później państwo to utworzyło dobrowolną unię z Polską i zostało jej składową częścią. Rosjanie zgadzali się z faktem podboju ruskich ziem przez Litwinów, ale neutralizowali jego znaczenie teorią „dominacji ruskiej kultury” (Białorusinów i Ukraińców nie uznawano za samodzielne etnosy). Tendencyjność historiografii rosyjskiej podkreślał Łowmiański³⁷. Zaś J. Jakubowski nadmieniał, że po porażce powstania styczniowego rząd carski wyznaczył historykom znaczne fundusze dla udowodnienia odwiecznej ruskości historycznej Litwy³⁸.

Ze względu na niewielką ilość zachowanych źródeł istniała możliwość różnej ich interpretacji. Jedna i druga strona odnalazła wiele argumentów dla poparcia swojej wersji: Rosjanie najpierw w ustroju wewnętrznym państwa, Polacy — w historii politycznej. Należy zaznaczyć, że dyskusja pomiędzy badaczami odbywała się na poziomie naukowym z uwzględnieniem racji oponenta. Podtekst polityczny był starannie maskowany przez obie strony³⁹.

Największą, moim zdaniem, trudnością w budowaniu rekonstrukcji genezy WKL przez historyków polskich była widoczna sprzeczność pomiędzy aksjomatem o litewskości państwa i faktem udziału w jego tworzeniu „ruskiego elementu”. Sprzeczność tę zlikwidowano argumentem „militarnym” przez przyjęcie tezy o odwiecznej litewsko-ruskiej konfrontacji, która skończyła się zwycięstwem Litwinów i podbojem olbrzymich ziem na Rusi. Latopisy i kroniki rzeczywiście zanotowały aktywną militarno-rabunkową działalność Litwinów od drugiej połowy XII w. Obiektami łupieskich najeżdżów stało się bliższe i dalsze sąsiedztwo Litwinów, w tym także ziemie ruskie. Był wszakże jeden wyjątek, którego historycy albo nie zauważali, albo znając, nie nadawali mu większego znaczenia. Chodzi o południowych i południowo-wschodnich sąsiadów dawnych Litwinów, a mianowicie o przyszłe ziemie białoruskie. Źródła pisane zachowały wiadomości o kilkudziesięciu łupieskich wyprawach Litwinów w XII i XIII w. W żadnym z nich nie odnajdziemy jednak najmniejszej wiadomości o najeździe Litwinów na takie miasta białoruskie, jak Nowogródek, Grodno, Słonim, Wołkowysk, Pińsk, Połock i inne. Na tle naprawdę wielkiej militarno-rabunkowej aktywności Litwinów wobec wszystkich sąsiadów nie można tego zjawiska uznać za przypadek. Odwrotnie, w tychże źródłach można odnaleźć wiadomości o współpracy Litwinów z Białorusinami, na przykład księcia Wsiewołoda z Gercike oraz o wspólnej wyprawie Połocczan z Litwinami przeciwko Wielkiemu Nowogrodowi. Paszkiewicz nie ukrywał zdumienia, „że

³⁷ H. Łowmiański, *Studia nad początkami...*, t. 1, s. IX.

³⁸ J. Jakubowski, *Historiografia Litwy*, „Przegląd Wileński” 1922, nr 7-8, s. 5.

³⁹ В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1959, с. 332-340. Zarówno Paszuto (s. 368), jak i historycy litewscy uważają, że na początku powstało wczesnofeudalne państwo litewskie, które później przez podboje ziem na Rusi przekształciło się w WKL.

stosunkowo mało zachowało się wiadomości o złupieniu samego Połocka”. Jeżeli przyjrzeć się bliżej tym wiadomościom, to znajdziemy tam nieautentyczne źródła, a mianowicie: wiersz z dzieła literackiego, krótką informację z „Historii” Długosza i wiadomość z latopisu Ławrientiewskiego, z którego nie wynika, że chodzi o rabowanie właśnie Połocka⁴⁰. H. Łowmiański zwraca też uwagę na przykłady wykorzystania Litwinów przez Połocczan w walkach wewnętrznych, wspólnych połocko-litewskich wyprawach i w sprzymierzeniu się przeciwko Krzyżakom. Według tego badacza „napady litewskie na Połock nie osiągnęły większego napięcia, ponieważ Połocczanie chętnie się sprzymierzali z poganami przeciw własnym rodakom i przepuszczali przez swój kraj rabunkowe oddziały litewskie, szukające zdobyczy w bogatych republikach pskowskiej i nowogrodzkiej”⁴¹.

Informacja zaczerpnięta ze źródeł pisanych nie pozwala, moim zdaniem, przyjąć wniosku o podboju ziem białoruskich przez Litwinów. Odwrotnie, istniejące dokumenty, materiały archeologiczne oraz lingwistyczne świadczą o pokojowym charakterze litewsko-białoruskich stosunków⁴².

Rozpowszechnionym stereotypem polskiej i nie tylko polskiej historiografii jest pogląd, że Mendog i jego następcy budowali państwo o charakterze litewskim. Brak jakiegokolwiek dowodu na to, aby WKL zapewniałoby panowanie Litwinów nad Białorusinami. Organizacja państwowa opierała się na systemie feudalnym, gdzie pochodzenie narodowe nie miało istotnego znaczenia. Panująca dynastia, jak również część arystokracji była pochodzenia bałckiego. Jednak cała organizacja państwowa została zbudowana według wzorca wschodniosłowiańskiego. Feudalowie pochodzenia ruskiego (prawosławni i katolicy) stanowili znaczną ilość magnaterii i przeważającą ilość szlachty⁴³. Żadna instytucja państwowa WKL nie może być uważana więc za rdzennie litewską. Arystokracja litewska, która jakoby podbiła Ruś, nie miała nawet rodzimej nazwy na określenie własnego stanu i przyjęła ruską — bojarów. Nawet herb państwa posiadał białoruską nazwę Pogoń (Pahonia).

Interesującym przykładem wpływu stereotypu myślenia na kierunek badań naukowych stanowi praca znanego historyka WKL J. Jakubowskiego. Badacz ten uznał, że „terytorium etnograficznie litewskie nie zajmowało nawet czwartej części całego państwa”, ale na podstawie rejestru wojska z 1529 r. wyniósł, że w całym państwie litewskim w XVI w. ludność rdzennie litewska, jeżeli nie stanowiła większości, to przynajmniej równała się

⁴⁰ H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa...*, s. 31.

⁴¹ H. Łowmiański, *Studia nad początkami...*, t. 2, s. 269.

⁴² Zob. przyp.: Я. Г. Зверуго, *Верхнее Понеманье в 9-12 вв.*, Минск 1989, s. 15; В. В. Седов, *Литовские племена*, [в:] *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Москва 1987, s. 417; Г. В. Штыхаў, *Крывічы*, Минск 1992, s. 95, 106.

⁴³ Zob. przyp. 28; J. Ochmański, *Ruskie wzory organizacyjne w państwie Litewskim w 14-15 wieku*, [w:] J. Ochmański, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 76.

pod względem liczebnym ludności ruskiej”⁴⁴. Oczywiście, wniosek ten został odrzucony przez innych historyków jako mało wiarygodny.

Historykiem, który wyraźnie odszedł od dawnych stereotypów (wyłączonej litewskości WKL i litewsko-ruskiej konfrontacji) jest J. Bardach. W ślad za białoruskim historykiem W. Piczetą Bardach proponuje rozumieć pojęcie WKL i jednocześnie prawa i ustroju litewskiego nie w sensie narodowym lecz państwowym. Badacz ten poddaje w wątpliwość realne istnienie antagonizmu między Litwą a Rusią⁴⁵.

Źródła historyczne i archeologiczne świadczą, że najważniejszym zjawiskiem w połowie XIII w. w dorzeczu Niemna (centrum państwa) był proces etnicznego współdziałania pomiędzy Bałtami i wschodnimi Słowianami. Charakter i rezultaty tego procesu są dobrze znane. Słowianie przenikali od VI-VII ww. na ziemię Bałtów i pokojowo asymilowali tych ostatnich. Utworzenie WKL nie zahamowało tego procesu i nie zmieniło jego charakteru. Proces ten trwał jeszcze w początkach XX w.⁴⁶ Stąd wniosek o podboju przez Bałtów (Litwinów) sąsiadów Słowian (Białorusinów) wydaje się być nieprzekonywujący. Powstanie WKL jest raczej wynikiem kontaktów bałto-wschodniosłowiańskich (litewsko-białoruskich), niż ewolucji plemiennego ustroju Litwinów (choć taka ewolucja niewątpliwie miała miejsce).

Aktywne przesiedlenie Słowian wschodnich na tereny dorzecza Niemna zaczęło się w końcu X w. W XIII w. istniała tu już obszerna strefa kontaktu z mieszanym bałto-wschodniosłowiańskim osadnictwem. Wszystkie miasta — Nowogródek, Grodno, Wołkowysk, Słonim, Wilno i inne były słowiańskimi, ale występowały jako centra ekonomiczno-administracyjne całego terytorium⁴⁷.

Impulsem do rozpoczęcia nowego procesu państwowotwórczego stały się wielkie wydarzenia polityczne w połowie XIII w., tj. najazd mongolsko-tatarski i zagrożenie krzyżackie. Pod bezpośrednim wpływem tych czynników w strefie międzyetnicznych kontaktów powstało nowe państwo — WKL. Wydaje się, że państwo to od samego początku było dwuetniczne, wszakże z dominacją elementu wschodniosłowiańskiego.

⁴⁴ J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa 1912, s. 6, 10.

⁴⁵ J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego 14-17 w.*, Warszawa—Białystok 1970, s. 6, 19.

⁴⁶ W. Kamieniecki, *Geneza państwa litewskiego*, s. 45; A. Brücker, *Polacy a Litwini. Język i literatura*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa—Lublin—Łódź—Kraków 1914, s. 363; M. F., *Witebsk i Witebszczyzna*, „Ziemia”, Warszawa 1912, s. 516-518; J. Jakubowski, *Studia...*, s. 2-3; J. Ochmański, *Litewska granica...*, s. 5; tenże, *Litewski ruch...*, s. 59, 62.

⁴⁷ А. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага княства Літоўскага*, Мінск 1998, с. 76-122.

Змест

Пытанне ўзнікнення Вялікага княства Літоўскага мае ў польскай гістарыяграфіі багатую літаратуру. Неаднойчы, аднак, гісторыя пісалася па заказу бягучай палітыкі. Паводле польскіх даследчыкаў, рускія княствы сталі аб'ектам мілітарнай экспансіі літоўскіх плямёнаў і не адыгралі ніякай актыўнай ролі ў станаўленні ВКЛ. Многа разоў, на аснове неабгрунтаваных тэзісаў будаваліся новыя палажэнні, ствараючы няпэўныя навуковыя канструкцыі.